

דף שבועי

בס"ד

פרשת ויקהל, תשפ"ב, מספר 1459

האמנות בתנ"ך ובהגותו של הרב קוק

חגי בן-ארצי

וּשְׁלֹשָׁה גְבָעִים גְּבָעִים מְשֻׁקְדִים בְּקִנְיָה אֶחָד כְּפֹתֵר וּפְרָח" (שמ' לז:יט). גם בגדי השרד של הכהנים, ובמיוחד של הכהן הגדול, מתוארים כבגדים העשויים באמנות גבוהה ומביאים ללובשיהם "כבוד ותפארת".

בניית המקדש בימי שלמה, המתוארת בהפטרה לפרשתנו, נעשתה גם היא כמלאכת מחשבת ברמה אמנותית גבוהה. את האמנות במקדש הוביל "חירם מצר" (מל"א ז:ג), שגם הוא התמלא ברוח א-לוהים: "וַיִּמְלֵא (ברוח ה') אֶת הַחֲכָמָה וְאֶת הַתְּבוּנָה וְאֶת הַדַּעַת לַעֲשׂוֹת כָּל מְלָאכָה" (מל"א ז:יג-יד).¹

עם זאת, למרות שהאמנות זוכה בתנ"ך להערכה רבה, ונתפסת כחלק מעולם הקדושה ולא כנוגדת אותו, האמנות במסורת של חז"ל הפכה למושג שראוי להתרחק ממנו ואפילו לתעב אותו. הסיבה לכך היא, שבעולם של יוון ורומי גויסה האמנות לצורך הפולחן האילי והמיתולוגיה שליוותה אותו. כמו כן, הציור והפיסול בעולם ההלניסטי-רומי היה כולו רווי במיתוסים פגאניים, ולכן התרחק עם ישראל מהאמנות. ואכן, האמנות בבתי הכנסת הקדומים, מימי הבית השני, פשוטה ובסיסית, ללא כל פאר והדר.

התפיסה הזאת ליוותה את עם-ישראל גם בימי הביניים; גם אז היו בתי הכנסת פשוטים וצנועים, בניגוד מוחלט לכנסיות ולקתדרלות המפוארות.²

פרשתנו מדגישה את מקומה של האמנות במלאכת המשכן, ואף מעלה אותה לרמה של מלאכת קודש וחוכמה א-לוהית. שני אמנים הובילו את בניית המשכן: "בְּצִלְאֵל בֶּן אוּרִי בֶן חוּר לְמִטֵּה יְהוּדָה" (שמ' לה:ל) וסגנו, או עוזרו, "אֶהְלִיאֵב בֶּן אַחִיסָמֶד לְמִטֵּה דָן" (שם:לד). שניהם זכו "בְּחֻמָּה בְּתְבוּנָה וּבְדַעַת... וְלַחֲשֵׁב מִחֻשְׁבַּת לַעֲשׂוֹת בְּזָהָב וּבַכֶּסֶף וּבַנְּחֹשֶׁת... לַעֲשׂוֹת בְּכָל מְלָאכַת מִחֻשְׁבַּת" (שם:לא-לג). הם זכו גם ביכולת להנחות ולהדריך אמנים נוספים, שעסקו יחד איתם במלאכת המשכן: "וְלַהוֹרֹת נֶתַן בְּלָבוֹ... (את) כָּל אִישׁ חָכֵם לֵב... לְדַעַת לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מְלָאכַת עֲבֹדַת הַקֹּדֶשׁ" (שם:לד; לו:א).

לכאורה מדובר בחוכמה אנושית: "לַחֲשֵׁב מִחֻשְׁבַּת", "חֻשְׁבֵי מִחֻשְׁבַּת", "כָּל אִישׁ חָכֵם לֵב", אבל החידוש הגדול של פרשתנו הוא, שהאמנות של בניית המשכן מבוססת על השראה א-לוהית, על רוח הקודש: "יִמְלֵא אֶתְּךָ רוּחַ אֱ-לֹהִים" (שמ' לה:לא); "וַעֲשֵׂה בְּצִלְאֵל וְאֶהְלִיאֵב וְכָל אִישׁ חָכֵם לֵב אֲשֶׁר נָתַן ה' חֻמָּה וְתְבוּנָה בְּהֵמָּה לְדַעַת לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל מְלָאכַת עֲבֹדַת הַקֹּדֶשׁ לְכָל אֲשֶׁר צִוָּה ה'" (שמ' לו:א); "כָּל אִישׁ חָכֵם לֵב אֲשֶׁר נָתַן ה' חֻמָּה בְּלָבוֹ" (שם:ב). כלומר, האמנות היא לא תוספת אנושית למפעל הא-לוהי של המשכן, אלא היא חלק מהותי מ"עֲבֹדַת הַקֹּדֶשׁ". הקודש חייב להיות ברמה האמנותית הגבוהה ביותר, ורק אז הוא יכול למלא את ייעודו ולהיות משכן לשכינה.

ואכן, התורה מקדישה ארבע פרשות לתיאור מפורט של מלאכת המשכן, כאשר הדגש הוא לא רק על הקיום המדוקדק של צו ה', אלא גם על היופי והפאר שמשוקעים בו. הדבר נכון ביחס לכל חלקי המשכן, אך בולט במיוחד במעשה המנורה: "שְׁלֹשָׁה גְבָעִים גְּבָעִים מְשֻׁקְדִים בְּקִנְיָה אֶחָד כְּפֹתֵר וּפְרָח"

1 התנ"ך מוסיף, ש"אֲבִיו אִישׁ צָרִי חָרָשׁ נְחֹשֶׁת" (מל"א ז:ג). כלומר, הוא הושפע מהאמנות הפיניקית, שהייתה מפותחת מאוד. בכך ניתנת לגיטימציה להשפעות של אמנות מהגויים על אמנות הקודש. כנראה שגם בצלאל ואהליאב הכירו את האמנות המצרית שהייתה מפותחת ביותר, כפי שאנו יודעים מהממצאים הארכיאולוגיים ממצרים העתיקה.

2 בבתי הכנסת המאוחרים מן התקופה הביזנטית המצב השתנה, ומופיעים בהם לעיתים קרובות רצפות

* ד"ר בן-ארצי מרצה בדימוס למחשבת ישראל במרכז ללימודי יסוד ביהדות, וכיום מרצה לתנ"ך במכללת ליפשיץ בירושלים.

שבתורה: "לא תעשה לך פסל וְכָל תְּמוּנָה" (שמ' כ:ד). לכן, מסביר הרב, במשכן ובמקדש לא רק שלא נאסרה האמנות, אלא היא חלק מהותי מעולם הקדושה, כי שם אין חשש מהשפעות אליליות. הרב קבע, שבימינו מוגרה התרבות האלילית כמעט לחלוטין, ולכן יש מקום לחזור אל התפיסה המקראית המקורית. עם זאת, השיבה אל האמנות צריכה להתבצע בזהירות ובאחריות, תוך איזון מלא בין כל השיקולים הדתיים, המוסריים והאמנותיים. כל אמנות שמבוססת על חופש מוחלט תגלוש בהכרח שוב אל התועבות הדתיות והמוסריות שאפיינו את האמנות הקדומה. המסקנה ההלכתית של הרב קוק בסיום איגרתו ברורה וחד-משמעית: "כל המרחב הגדול של הנוי וההידור, היופי והציור מותר לישראל".⁷

מאיגרת חשובה זו עולה לגיטימציה אידאולוגית והלכתית גורפת לפעילות האמנותית, בתנאי שהיא במערכת מאוזנת עם אידאלים דתיים, מוסריים וחברתיים, ובתנאי שאינה כוללת סמלים אליליים או נוצריים. כמובן ששאלת האיזון היא שאלה עדינה, המחייבת שיקול דעת. משום כך הרב קוק מציע למייסדי "בצלאל" לפעול בהתאם "להנחייתם הרוחנית וההלכתית של חכמי התורה, גאוני ארץ-ישראל" (שם). הרב קוק בוודאי לא התכוון לרבנים של הישוב הישן, שהתנגדו להקמת "בצלאל", אלא לרבני "המזרחי" ורבני הישיבה שהקים באותו זמן ביפו.

גם בתשובותיו ההלכתיות הרב קוק ממשיך בקו של פתיחות כלפי האמנות. הוא עושה מאמץ גדול ללמד זכות על המנהג של ציורים בסידורים ובבתי-כנסת, והוא מקבל אותו "כמנהג עתיק מאד, שכבר הובא זכרונו בדברי הראשונים שכבר לימדו עליו זכות" (דעת כהן, סי' ס"ד, קנ"ט).⁸

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון

7 האיגרת לבצלאל, אגרות הרא"ה א', סימן קנ"ח, עמ' ר"ו.

8 על הנושא של האמנות בהלכה היהודית ובפסיקתו של הרב קוק ראו בהרחבה בספרי: החדש יתקדש - הרב קוק כפוסק מחדש, תל-אביב 2010.

ההוגה הראשון שניסה לחזור אל התפיסה המקראית של האמנות היה הרב אברהם יצחק הכהן קוק. בכתביו מופיעה לגיטימציה נלהבת לאמנות לסוגיה השונים. הרב קוק ראה באמנות את אחת הדרכים המרכזיות לביטוי עומק הנפש האנושית: "הספרות, הציור והחיטוב (הפיסול) עומדים להוציא אל הפועל את כל המושגים הרוחניים המוטבעים בעמקי הנפש האנושית".³

האמנות נותנת ביטוי לכל הניואנסים של הנפש, שהוצאתם וביטויים הם לא רק צורך נפשי, אלא הם מאפשרים "להתחבר אל האלוהות המתגלה בעולם בכל יופיו והדרו, בכל רוח ונשמה, בכל חי ורמש, בכל צמח ופרח".⁴ ההתחברות אל האלוהות מתוך המימד האסתטי – היופי וההדר שבעולם – נחשבת בעיני הרב קוק "השער אל הטרקלין"; דרך לגיטימית וחשובה ולא רק דבר שבדיעבד. המימד האסתטי הוא בעל ערך דתי עליון ולא רק בעל ערך אנושי. לדבריו:

הצדיקים המופלאים דווקא הם מוקירים את העולם ומכבדים אותו... עד שהינם תמיד חיים חיים מלאים, שיש בהם שיקוי הלשד של כל ההנאות האסתטיות, המענגות את החיים במעלה עליונה מאד.⁵

אבל הרב קוק לא היה רק הוגה דעות ופילוסוף, אלא בעיקר פוסק חשוב. כיצד התמודד עם האיסור שמופיע בתורה: "לא תעשה לך פסל וְכָל תְּמוּנָה" (שמ' כ:ד)? בשנת תרס"ו (1906) הוקם בירושלים בית הספר לאמנות "בצלאל" ע"י בוריס שץ, פסל יהודי בעל שם עולמי. הוא ביקש את תמיכתו של הרב קוק בגלל ההתנגדות העזה של הציבור החרדי להקמת בית הספר בירושלים. "אמנות וירושלים עיר הקודש אינם הלכים ביחד" – זעקו הפשקווילים בעיר. במכתבו לאגודת "בצלאל"⁶ נתן הרב את מלוא תמיכתו ועידודו להקמת בית הספר בירושלים. אין ניגוד, קבע בנחרצות, בין האמנות על כל סוגיה לבין קדושת ירושלים. להיפך, האמנות מוסיפה ומעמיקה את הקדושה בירושלים.

הרב קוק מודה, שבמשך אלפי שנים היה במסורת היהודית יחס מסויג מאוד כלפי האמנות, אבל הוא מדגיש שיחס זה נבע מהזיהוי של האמנות עם האלילות, ולאחר מכן עם הנצרות. זה ההקשר שבו צריך להבין גם את האיסור

פסיפס מפוארות, ואפילו עם מוטיבים מן המיתולוגיה היוונית. כנראה שהדבר נעשה על רקע הופעת הכנסיות, שמשכו בפאר שלהם קהל יהודי גדול, והתשובה היהודית הייתה בניית בתי כנסת מפוארים.
 3 מאמר על שיר השירים, מתוך באורו, עמ' 511.
 4 "צימאון לא-ח", מתוך אורות, עמ' ק"ט.
 5 אורות הקודש, ג', עמ' ש"ו.
 6 אגרות הרא"ה, א', סי' קנ"ח.